

С.Ю. Іванов

кандидат історичних наук, доцент

кафедри українознавства

Харківського національного університету

внутрішніх справ

ВПЛИВ ГОЛОДУ 1946-1947 рр. НА МІГРАЦІЮ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДО ХАРКОВА

Стаття присвячена дослідженню основних причин відходу сільського населення до міста в перші повоєнні роки, в період голоду 1946-1947 рр. На основі аналізу української історіографії, матеріалів інтерв'ю з вихідцями з сіл, очевидцями голоду, показано соціально-економічне становище села, простежуються демографічні зміни населення Харківщини, їх причини, вплив голоду на відхід селян до міста.

Ключові слова: міграція, голод, політика хлібозаготівель.

Статья посвящена исследованию основных причин отхода сельского населения в город в первые послевоенные годы, в период голода 1946-1947 гг. На основе анализа украинской историографии, материалов интервью с выходцами из сел, свидетелями голода, показано социально-экономическое положение села, рассматриваются демографические изменения населения Харьковщины, их причины, влияние голода на отход крестьян в город.

Ключевые слова: миграция, голод, политика хлебозаготовки.

The article is devoted to research of the main reasons of drift from the land in the early post-war years and in the time of the famine of 1946-1947. On the basis of Ukrainian historiography, interviews with persons of rural descent, who were the witnesses of the famine, economic and social changes in rural localities of Kharkiv regions are showed, their reasons, the influence of the famine of 1946-1947 on drift from the land are analyzed.

Key words: migration, famine, state granaries.

Постановка проблеми. Проблема відходу сільського населення до Харкова є важливою в контексті дослідження історії міста, його урбанізації, докорінної повоєнної зміни чисельності та етно-соціального складу населення міста, впливу голоду 1946-1947 рр. на міграцію селян до Харкова. Вивчення цих питань обумовлено також відсутністю спеціальних досліджень з даної проблеми.

Аналіз актуальних досліджень. Обмежені в доступі до джерел та можливості вільного творчого пошуку, поставлені в жорсткі ідеологічні межі і прив'язані до партійних рішень, радянські історики майже не досліджували питання впливу голоду 1946-1947 рр. на відхід селян до міст України в тому числі і до Харкова. Лише з проголошенням незалежності України, коли дослідники отримали можливість використовувати архівні матеріали та висвітлювати дійсне становище в українському повоєнному селі, з'явилась можливість показати політику радянської влади щодо села, яка в значній мірі й стала однією з причин продовольчих труднощів та голоду 1946-1947 рр.

Уже в 1990 році вийшла праця А.П. Перковського [20] в якій розглядається зміна чисельності населення України в повоєнні роки та вплив на це голоду 1946-1947 рр. В працях І. Воронова, Ю. Пелявець [4], О. Веселової [1,2,3], В. Калініченка [17,18], В. Сергійчука [23], О. Рабенчук [22] та ін. критично оцінюється вплив хлібозаготівельної кризи та аграрної політики на стан перетворень, що відбувались на селі в перші післявоєнні роки, які призвели до голоду 1946-1947 рр. Важливим внеском у висвітлення питань теми став збірник документів і матеріалів «Голод в Україні 1946-1947 рр.» [5]

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу української історіографії, матеріалів інтерв'ю з вихідцями з сіл, очевидцями голоду, показати соціально-економічне становище села, простежити демографічні зміни населення Харківщини, їх причини, вплив голоду на відхід селян до міста.

Виклад основного матеріалу. Друга світова війна завдала Україні великих втрат. Міста і села лежали в руїнах. Матеріально-технічна база

аграрного сектора економіки була вщент зруйнованою. В 1945 р. в Україні різко впала врожайність, зернові становили 7 центнерів з гектара, у той час як у 1940 р. зібрали 12,4 центнерів з гектара. Валова продукція сільського господарства УРСР становила тільки 49% рівня 1940 р. [18, с. 381]. Не минуло лихо і Харківщину. Були зруйновані харківські індустріальні велетні: тракторний, паровозобудівний, «Серп і молот», турбогенераторний та інші. Надзвичайно ослабленим вийшло із війни селянство. Були спустошені села, господарства колгоспів, МТС, пограбовано і спалено близько 60 тис. будинків колгоспників, страчено понад 280 тис. мирних жителів. Гітлерівці зруйнували сотні клубів та інших культурних закладів, лікарень тощо. В області значно скоротилися посівні площі. Загальна сума збитків, заподіяних окупантами, становила понад 33,5 млрд. крб. [24, с. 14]. Багатомільйонні людські втрати під час війни негативно вплинули на віково-статевий склад населення. На селі залишилися діти, літні чоловіки та жінки.

Перші повоєнні роки – це час, коли перед Україною, в тому числі і Харківщиною, постало важливе завдання – відбудови народного господарства, промисловості, сільського господарства. Особливі складності були в сільській місцевості. Через гостру нестачу робочої худоби, тракторів, вантажних машин у перші повоєнні роки селянам доводилось обробляти землю у надзвичайно складних умовах. Для сільськогосподарських робіт часто використовувалися навіть корови. За свідченням респондента, «це були жахливі часи, колгоспники змушені були готувати землю під посів вручну, часто навіть самі впрягалися в упряж, самі копали землю лопатами, на своїх плечах носили посівне насіння в поле. Вручну виконували норми буряка. Інколи чистили їх в полі до самої Покрови» [6]. Селянам необхідно було відпрацювати обов'язковий мінімум трудоднів. Остаточні розміри оплати за вироблені трудодні визначались у кінці господарського року і залежали від грошових та натуральних прибутків колгоспів, що залишалися після сплати податків і виконання обов'язкових державних поставок. За словами оповідачів, «відпрацювати ручні трудодні (для чоловіків – 250, жінок – 200 днів), особливо для жінок було дуже важко,

нерідко норму одного трудодня доводилося відробляти кілька днів. Люди важко працювали на трудодні, які оплачувалися замість грошей різними продуктами сільського господарства» [7]. Як свідчать сільські мігранти, нерівноправне становище колгоспників виявлялося і в тому, що вони не мали паспортів і не могли залишити село без дозволу місцевої влади, тобто селяни-колгоспники були як кріпаки [8]. Респонденти часто підкреслюють, що в селі потрібно було працювати значно більше і важче, ніж у місті на підприємстві а оплата праці була мізерною [9]. Молодь змушена була їхати в місто, щоб мати роботу, отримати освіту, задовільні умови життя. Це призводило до зменшення чисельності сільського населення.

Особливо негативно вплинув на демографічну ситуацію в сільській місцевості голод 1946-1947 рр. Малосніжна зима 1945-1946 рр., весняно – літня посуха ускладнювали життя селян. До того ж бюрократичний державний апарат змушував селян здавати максимальний обсяг вироблених продуктів як у громадському господарстві, так і на присадибних ділянках. Були значно завищені плани державних хлібозаготівель. М.С. Хрущов зазначав: «План встановлювався вольовим методом хоча в органах преси та офіційних документах він «обґрунтовувався» науковими даними... При цьому виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того скільки можна одержати в принципі, відібрати у народу в засіки держави» [5. с. 7-9]. Це призвело до голоду, який розпочався у 1946 році і спричинив масовий відтік сільського населення до міст та інших регіонів країни в пошуках продуктів харчування. Також причиною голоду була імперська політика правлячої верхівки колишнього Союзу РСР щодо України. Селу нашої республіки центр майже нічого не давав, а лише забирав у нього сільськогосподарську продукцію, особливо зерно, незалежно від того, врожайним чи не врожайним був той чи інший рік [3 с. 112].

У сільському господарстві склалася ситуація, коли колгоспникам не вигідно було добре працювати, добиваючись високих врожаїв, оскільки все зерно забирали за безцінь.

Практично не маючи зиску з колгоспної праці, селянин жив переважно зі свого присадибного господарства. Але при цьому кожен селянський двір мав платити податок на землю та постачати державі встановлену кількість продуктів, що значно послаблювало особисте господарство. Також вилучалися землі, надані колгоспами для розвитку підсобних господарств та індивідуального городництва робітників [4 с. 8-11].

Тим часом голод швидкими темпами крокував країною, особливо південно-східними регіонами. Хоча зерно в країні було, люди змушені були підбирати мерзлу картоплю, буряки, що лишилися на колгоспних полях після збирання. Їли кору дерев, дрібних гризунів, кішок та собак. Серед найбільш уражених голодом областей України була Харківська.

На Харківщині зима 1945–1946 рр. видалася малосніжною, з частими відлигами, а весінні та літні місяці були дуже посушливі, і, як результат, більшість озимих культур ослабли та загинули. В результаті врожай зернових у 1946 р. на Харківщині становив 2,3 – 2,9 ц з гектара [3, с. 113].

Посуха, що призвела до голоду 1946–1947 рр., була причиною не тільки різкого зменшення обсягу вирощеного зерна, а й голодних смертей, зниження і так злиденного життєвого рівня основної частини населення. Незважаючи на це, в тому ж 1946 р. було прийнято рішення про збільшення пайкових і зниження комерційних цін. Тим самим були знижені можливості гарантованого постачання і придбання продовольчих товарів на ринках, де ціни швидко зростали, особливо на хліб, картоплю, овочі, що спричинило спекуляцію цими товарами. Грошова реформа та відміна карткової системи, що відбулися у грудні 1947 р., не тільки не поліпшили становища на споживчому ринку, але й призвели до зниження життєвого рівня малозабезпеченої частини населення, яке до цього мало хоча б якийсь гарантований мінімум постачання.

Через призму загострення продовольчої проблеми більш відчутно сприймалися людьми й інші соціальні труднощі. Зберігався жорсткий пріоритет виробничих інтересів над людськими. Оскільки в найстисліший термін вирішувалися завдання відбудови, виконання виробничих програм, як і раніше,

загороджувало собою усе інше, а принцип роботи "за усіляку ціну" був домінуючим трудовим стимулом. Голод набирав силу, кількість жертв швидко зростала. Влітку 1947 р. в області було зафіксовано близько 89 тис. дистрофіків, 2012 чол. померло, 44548 чол. знаходилося в лікарнях [5 с. 247]. Про страшну трагедію голоду зі сльозами на очах свідчать мешканці сіл, які відчували його на собі.

Розповідає Шевченко Ніна Іванівна: "Працювали в колгоспі "Перша п'ятирічка". За трудовень ставили палички. Батьки працювали від зорі до зорі. Діти ходили всі пухлі від голоду. Щоб якось вижити, врятувати дітей, останню живність вирізали і цим спасали дітей, однак одного з синів родині спасти від голоду не вдалося" [10]. Інший мешканець села Просяне Пугач Григорій Максимович згадує про таке: "Я теж ходив пухлий. Батьки одержували в кінці робочого дня 1 кг зерна на сім'ю. Менші діти бігали в поле по колоски, горох, кукурудзу. За це їх ганяли і не дай Бог їх дожене об'їждчик, то відшмагає батогом, закриє до вечора в коморі, а ввечері їхні батьки не одержать свій пайок – 1 кг. зерна" [11].

Основним годувальником селянина була присадибна ділянка. Проте продукція, яку вони одержували з власного господарства, обкладалася грошовим і натуральним податками. За словами респондента, "селяни змушені були вирубати свої сади і різати птицю, свиней, корів, щоб уникнути непосильних податків, іншого виходу не було". Щоб вижити, ми продали за безцінь свою хату і змушені були мешкати у родичів та знайомих. Харчувалися крупами та зібраною у полі після зими картоплею, перемішуючи її з перемеленим насінням буряків. Багато людей було пухлих, помирали від голоду. Мені і матері вдалося вижити [12].

Керівними органами було поставлено завдання організувати роботу колгоспників таким чином, щоб вони працювали кожен день протягом усього світлового часу.

Ткаченко Олександра Василівна зі слів своєї матері Ващенко Наталії Захарівни, 1906 року народження, мешканки Богодухівського району,

розповідає: "Нашу сім'ю, як і всі інші сім'ї в нашому селі, голод не оминув. Вся родина недоїдала. Працювали в колгоспі з ранку до вечора. Треба було відпрацювати за рік не менше 240 трудоднів. В обід нас годували мисочкою баланди, а дітям вдів давали мисочку затірки, заправлену трішки молоком, але цим ніхто не наїдався. Легше було те, що це село, а в селі у кожного була присадибна ділянка, на якій вирощували овочі, пшеницю чи жито. Правда, на ділянці доводилося працювати дуже рано чи ввечері, інколи в обід, під час перерви. Але, хто держав якусь живність, обов'язково частину всього треба було здавати в колгосп за так званим контрактом. Тому харчів на сім'ю залишалося зовсім трішки. Наша сім'я вижила тому, що держали корівку, яка щодня давала небагато молока, але дітям вистачало. Також завдяки нашій корові ми врятували маленьку сусідську дитину, котра пухла від голоду – давали їм щодня кухлик молока. Легше було весною. Пекли млинці з молодих листочків, їли кору дерев" [13].

Про страшні роки голоду розповідають і мешканці інших сіл. Плугатирьов Василь Данилович у своїй розповіді пригадує: "В нашій сім'ї було до війни четверо дітей, але старший брат з фронту так і не повернувся, тому залишилося нас троє. Голод для нас був самим важким часом, під час війни і то їли краще. Після війни в колгоспі залишився один трактор. Чоловіків майже не було, а ті, що повернулися з війни, були каліками, тому на землі працювати не могли. Часто молодь щоб вижити втікала до міста Харкова, на шахти Донбасу. Всю землю в нашому колгоспі "Імені Леніна" обробляли жінки і діти, але всієї землі обробити не встигали. Врожайність була мізерна. В колгоспі давали зерно за трудодень, але його було мало і не вистачало. Під час голоду, щоб вижити, ходили у степ, по мерзлу картоплю, буряк, моркву тощо (які викопували мерзлимими з землі на полях), їздили на поля в сторону Водолаги. В нашому селі не було жодної собаки та кішки, всіх поїли. Багато хто з мешканців вмирав від голоду. Навіть траплялися випадки канібалізму. Багато селян тікало із сіл в міста, де намагалися влаштуватися працювати на підприємство, бо там була гарантована карткова система, по якій видавали хліб і цукор" [7].

На Харківщині станом на червень 1947 р. було зареєстровано 6 випадків людоїдства, а в Україні на цей час – 130 таких випадків [5 с. 248]. "Мати розповідала, що на початку 1947 р. міліція забрала хлопця, який убив свою матір. Говорили, що він із окремих частин тіла варив собі страви. Бувало, що їли собак" [14].

Не зважаючи на те, що колгоспникам забороняли виїжджати з села без дозволу (вони не мали паспортів), тисячі колгоспників Харківщини, шукаючи порятунку від голоду, тікали до Харкова та на Західну Україну, де голоду не було.

Саме в 1946 р. спостерігалася найбільша за всі повоєнні роки кількість прибулого населення до Харкова, що складала 150,0 тис. осіб, а вибуло всього 64,7 тис. осіб, у 1947 р., відповідно, прибулі становили 87,6 тис. осіб, а вибуло 68,8 осіб [19 с. 3-5]. Значний відсоток серед вибулих із сільської місцевості Харківщини становила молодь, яка їхала до міста на навчання. Так, протягом 1946 року з сіл області вибуло близько 4 тис. осіб в школи ФЗН і 1720 осіб в ремісничі та залізничні училища [25 арк. 12]. Кількість колгоспників у Харківській області поступово зменшувалась. Якщо в 1958 р. у Харківській області середньорічна чисельність колгоспників була 278 тисяч, то в 1968 р. її стало 206 тисяч, колгоспників зменшилося на 16%, а в Донецькій області зменшилося лише на 9,2%, але були регіони, де цей показник перевищував Харківську область, наприклад, Херсонська (зменшення на 25%) [21 с. 23].

Особливістю повоєнного голоду було і те, що це лихо вразило не лише селян і жителів невеликих містечок, а також мешканців великих міст, хоча в меншій мірі, в тому числі Харкова. За словами респондента, голод переживали і харків'яни. "В роки голоду 1946–1947 рр. я служив у морфлоті, голоду ми не відчували, а коли влітку 1947 р. мені надали відпустку і я приїхав у Харків, то мене вразило те, що у матері, яка мене з радістю зустріла, були дуже пухлі ноги і нездоровий вигляд. Перебуваючи у відпустці, я з вдячністю згадував своїх товаришів по службі, які порадили мені взяти побільше харчів та продовольчі картки, які нам видавали. В Харкові, у спеціальному пункті я на них отримав

ковбасу, хліб, масло, різні консерви, які дуже допомогли в оздоровленні матері та дядька, який працював на ХЕМЗі. Мене вразили також надзвичайно високі ціни на харчі, особливо хліб, картоплю, овочі. Це були складні часи для харків'ян" [15].

Але найбільше від голоду постраждали селяни, від голодної смерті 80% смертей припадає на селян України [17 с. 11]. За свідченнями респондентів, які відчували на собі страшну трагедію голоду, це були жахливі роки. "Весною люди йшли в поле, щоб назбирати мерзлої картоплі або буряку, які лишилися в полі після збирання врожаю. Перемелювали насіння буряку, змішували з картоплею і пекли коржики. Із буряків варили солодушки. Ось так і рятувалися від голодної смерті. Найтяжчою була весна 1947 р., коли вже не було ніяких харчів. Найбільше страждали старі люди і діти" [16].

Отже, до найважливішої причини голоду слід віднести не так засуху в 1946 р., як жорстку сталінську політику хлібозаготівлі, несплату за працю колгоспникам, зняття з пайкового постачання хлібом за картками з грудня 1947 р. значної частини міського населення тощо.

Наслідки голоду не слід визначати тільки кількістю померлих. Голод, крім смертей та різних хвороб людей, призводив до масового сирітства, безпритульності дітей та зростання серед них злочинності. Сильне і тривале голодування приглушувало або зовсім убивало нормальні людські відчуття і почуття. Природні людські цінності голодуючому здавалися другорядними, не вартими уваги.

Респонденти зазначають, що голод супроводжувався розладами людської психіки, що проявлялося у випадках канібалізму, трупоїдства, вживання в їжу м'яса здохлих тварин. Надзвичайно складні умови життя в селі змушували селян шукати порятунку в Харкові.

Отже, згубна політика радянської влади в повоєнні роки щодо села в значній мірі стала причиною продовольчих труднощів та голоду 1946-1947 рр., а відхід селян до Харкова, негативно позначився на трудових ресурсах у сільському господарстві. Водночас міграція сільського населення, особливо

молоді, до міста обумовлювалося не лише голодом, а й складними умовами життя в селі, обмеженим вибором місця роботи, незадовільними культурно-побутовими умовами, відсутністю перспектив для молоді, бажанням отримати вищу чи середню освіту, обрати і засвоїти бажану професію, покращити своє матеріальне становище.

Для мігрантів із села приїзд до Харкова – великого промислового, наукового і культурного центру України сприяв більш повній реалізації їх здібностей, всебічному розвитку особистості.

Література:

1. Веселова О. М. Голод 1946-1947 рр.: причини і наслідки.// О. М. Веселова// Історія українського селянства. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 353-359.
2. Веселова О. М. Українське село під час голоду 1946-1947 рр.// О. М. Веселова// Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України 2006. – Вип. 15. – С.392-402.
3. Веселова О. М. Ще одна трагічна сторінка в історії України / О. М. Веселова, П. П. Панченко // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 112–115.
4. Воронов І. О. Голод 1946–1947 рр. / І. О. Воронов, Ю. Г. Пилявець. – К.: Т-во "Знання", 1991. – 48 с. – (Час і суспільство; сер. 1, № 1).
5. Голод в Україні 1946–1947: [док. і матеріали] / упоряд. О. М. Веселова. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. – 360 с.
6. Інтерв'ю з Галиною Пістренко, 1924 р. н. у с. Яблучне Велико-Писарівського району Сумської області. Зап. 21.08.2008 р.
7. Інтерв'ю з Василем Плугатирьовим, 1927 р. н., с. Яковлівка Харківського району Харківської обл. Зап. 21.08.2009 р. // Особистий архів Іванова С. Ю.
8. Інтерв'ю з Марією Мартиною, 1927 р.н. у с. Яблучне В.-Писарівського р-ну Сумської обл., до Харкова приїхала у 1952 р. Зап. 18.05.2008 р.
9. Інтерв'ю з Миколою Переверзєвим, 1940 р. н. у с. Афанасіївка Обоянського р-ну Курської області. Зап. 22.08.2009 р.
10. Інтерв'ю з Ніною Шевченко, 1936 р. н., с. Просяне Нововодолазького району Харківської обл. Зап. 18.07.2008 р. // Особистий архів Іванова С. Ю.

11. Інтерв'ю з Григорієм Пугачем, 1941 р. н., с. Просяне Нововодолазького району Харківської обл. Зап. 18.07.2008 р. // Особистий архів Іванова С. Ю.
12. Інтерв'ю з Ольгою Яровою, 1931 р. н. у с. Розівка Валківського р-ну Харківської обл., приїхала до Харкова у 1950 р. Зап. 5.04.2008 р.
13. Інтерв'ю з Олександрою Ткаченко, 1943 р. н., с. Кручик Богодухівського району Харківської обл. Зап. 20.08.2009 р. // Особистий архів Іванова С. Ю.
14. Інтерв'ю з Клавдією Сірик, 1940 р. н., с. Андріївка Балакліївського району Харківської обл. Зап. 22.08.2009 р. // Особистий архів Іванова С. Ю.
15. Інтерв'ю з Борисом Мигалем, 1927 р. н., м. Харків. Зап. 23.02.2009 р. // Особистий архів Іванова С. Ю.
16. Інтерв'ю з Володимиром Соколовським, 1927 р. н., с. Боди Білопільського району Сумської обл. Зап. 19.04.2008 р., м. Харків // Особистий архів Іванова С. Ю.
17. Калініченко В. В. Повоєнний голод в Україні (друга пол. 40-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Калініченко Вячеслав Володимирович. – Х., 2001. – 16 с.
18. Калініченко В. В. Історія України. Ч. 3. 1917–2003 / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 628 с.
19. Матеріали поточної статистики природного та механічного руху населення СРСР. Річні розробки по Харківській області / Обл. управління статистики. – [Х., 1950–1990-ті рр.]. – Рукопис.
20. Перковський А. П. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. П. Перковський, С. І. Пирожкова // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15–23.
21. Петренко В. С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР 1951–1969 рр. / В. С. Петренко. – К.: Наук. думка, 1970. – 268 с.

22. Рабенчук О. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946-1947 рр. / О. Рабенчук // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 87–100.
23. Сергійчук В. Як нас морили голодом / В. Сергійчук // Інститут українознавства національного університету імені Т. Г. Шевченка. – К.: Бібліотека українця., 1997.
24. Харьковская партийная организация в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства август 1943–1950 гг.: [сб. док. и материалов] / [сост. М. П. Авдушева и др.]. – Х.: Прапор, 1965. – 429 с.
25. Центральний державний архів вищих органів влади України
Ф. 4626. Переселенське управління
оп. 2.
Спр. 12. Справка управления о выполнении постановления Совета Министров УССР № 1892 от 10 ноября 1946 года "Об очередном призыве молодежи в школы ФЗО, ремесленные и железнодорожные училища УССР в 1946 году" по состоянию на 31 декабря 1946 года, 12 арк.